

Питання історії, семантики, структури і функціонування слов'янських мов

УДК 81'373.423

О. М. Демська,

доктор філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Національного університету „Києво-Могилянська академія”,

вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04655, Україна,

тел. : (044) 425-60-75,

ordemska@gmail.com

ДО ПОЧАТКІВ ВИВЧЕННЯ ОМОНІМІЇ

Стаття присвячена проблемі омонімії, чи явищу тотожності форми й відмінності змісту, наукове осмислення якої почалося лише у ХХ ст., у працях 1928, 1929 та 1931 рр. (Л. Булаховський „Из жизни омонимов”, ”De l'homonymie dans les langues slaves”; С. Карцевський „Du dualisme asymétrique du signe linguistique”; Б. Трнка „Bemerkungen zur Homonymie”), які започаткували студії над омонімією у славистиці. В аналізованих розвідках окреслено й кваліфіковано явище омонімії як таке, визначено основні напрями його дослідження.

Ключові слова: омоніми, омонімія, мовна аномалія, толерантність / нетолерантність мови до омонімії, Булаховський, Карцевський, Трнка.

Годі уявити собі більш суперечливе явище мови, ніж омонімія. Ідентифіковане воно давно: для української наукової традиції ще поза межами власне мовознавства Г. Кониським у ХVІІ ст. [див.: 6, с. 68; с. 71]; а у межах мовознавства – О. Потебнею [7, с. 39]. Однак цільове вивчення лінгвального феномена тотожності форм з різними, між собою не пов'язаними, значеннями відносимо до зламу 20–30 рр. ХХ ст. чи, точніше, до 1928, 1929, 1931 рр., і пов'язуємо з трьома авторами та їхніми працями, у яких центральне місце власне й було відведено проблемі слова та його особливого прояву – омонімам: Леонідом Булаховським „Из жизни омонимов” (Ленінград, 1928; перевидання – Київ, 1978), ”De l'homonymie dans les langues slaves” (Париж 1928; перевидання російською мовою

„Обомонимах в славянских языках” – Київ, 1978), Сергієм Карцевським (Сергей Карцевский, Serge Karcevski) „Du dualisme asymétrique du signe linguistique” (Прага, 1929; перевидання російською мовою „Об асимметричном дуализме лингвистического знака” – Москва, 1965) і Богумілом Трнкою (Bohumil Trnka) „Bemerkungen zur Homonymie” (Прага, 1931; перевидання російською мовою „Замечания об омонимии” – Москва, 1967; фрагмент зі статті російською мовою – Мінськ, 1984). Власне детальний аналіз перших публікацій з проблеми омонімії чи початків студій над омонімією усе ще відсутній у науці про мову, хоча такий кут зору важливий з огляду на вивчення та глибоке розуміння явища тотожності форм і відмінності значень у курсі лексикології; це передусім і визначає актуальність аналізованої проблеми.

Авторству академіка Л. Булаховського належать дві статті, обидві 1928 р. Одна – „Из жизни омонимов” – написана російською, увійшла до третього випуску збірника „Русская речь”, виданого у Ленінграді, а згодом передрукована у третьому томі вибраних праць автора в 1978 р. Друга – французькою мовою, опублікована у „Revue des Études slaves”, т. 8, зошит 1–2 під заголовком „De l’homonymie dans les langues slaves”, що також входить до п’ятитомного видання вченого в російському перекладі, відповідно як „Об омонимии в славянских языках”. У цих працях Л. Булаховський фактично визначив загальні тенденції трактування й дослідження омонімічних одиниць мови та явища омонімії в мовознавчій традиції, зокрема й українській. Значно більше це стосується статті „Из жизни омонимов”, уперше опублікованої у великотиражному науковому союзному виданні, чого не можна сказати про „De l’homonymie dans les langues slaves”. Немає згадок про останню у тих мовознавців, яким було дозволено доступ до західних джерел, наприклад, у В. Виноградова, О. Ахманової [див.: 4; 1], які, до речі, часто цитують „Из жизни омонимов”, але не „De l’homonymie dans les langues slaves” [1, с. 280–290]. Натомість маємо посилання на франкомовний текст у польських джерелах, зокрема у статті Д. Бутлер „Problematyka badań nad homonimią” [див.: 9]. Ситуація змінюється, однак не кардинально, лише після її передруку в 1978 р. [3, с. 320–329].

Засадничою ідеєю обох статей є визнання того, що „омонімія не належить до мовної творчості”, „постає особливим зривом” [2, с. 342], „виявляє ознаки мовної аномалії та потребує особливої

уваги” і, відповідно, ”мова намагається звільнитися” [3, с. 320] від неї. Крім загальної вимоги особливої уваги до описуваного явища, вчений в „Об омонимии в славянских языках”, крім іншого, звертає увагу на необхідність вивчення омонимії на „матеріалі різних мов” і у такий спосіб компенсує прогалину рідко використовуваних „для ілюстрування при поясненні омонімічних ефектів” [3, с. 321] прикладів зі слов’янських мов. Спираючись на фактичний матеріал російської, української, сербохорватської, словенської, чеської, польської мов та найбільше звертаючи увагу на праслов’янські омоніми, дослідник пропонує діахронний підхід до їхнього вивчення, зокрема зосереджується на „інфінітиві простих дієслів, які яскраво ілюструють сприйняття омонімів” [3, с. 321] мовою, відмежовуючи ті омоніми, щодо яких вона виявляє спротив. Фактично усю цю працю побудовано на засаді сприйняття *versus* несприйняття омонімів мовою, витоки якої можна простежити у французьких лінгвістів, найбільше у Ж. Жільєрона (Jules Gilliéron), що підтверджують, зрештою, покликання на праці М. Бреалю (Michel Bréal), А. Меїє (Antoine Meillet) [2, с. 331]. Саме з огляду на толерантність / нетолерантність до омонимії у статті, по-перше, класифіковано омоніми: 1. Омоніми, належні до різних граматичних категорій, що не створюють перепон до розуміння змісту слів <...>, не перебувають під загрозою витіснення <...>. 2. Мовна практика легко приймає омоніми як розгалуження одного й того ж слова з переносним (метафоричним) значенням <...>. 3. <...> існування омонімів, що позначають віддалені поняття, взагалі не зустрічають спротиву <...>. 4. <...> омоніми, які виникли внаслідок словотворення, цілком можливі й трапляються доволі часто <...>. 5. Омоніми зберігаються і тоді, коли одне слово вживане не інакше, як у сполученні з іншим <...> [3, с. 320]. По-друге, розглянуто способи „звільнення” мови від них шляхом „змін під впливом граматичної аналогії або іншого схожого явища психологічного характеру” [там само]. Хоча Л. Булаховський, коментуючи цитату Р. Бранта, й зазначає, що „... омоніми поступово нагромаджуються у мові й це не шкодить справі; омоніми – такі ж законні діти мовної творчості, як і всі слова”, проте тут-таки додає: „...однак те, що на такій позиції безапеляційно стояти не можна, відзначено в лінгвістичній літературі не один раз” [2, с. 331], у такий спосіб висловлюючи власний погляд на описувані мовні одиниці. Зауважмо, що не йдеться загалом про звільнення від омонимії чи омонімів, а лише від ознаки

омонімічності. Урешті-решт, ґрунтуючись на здатності „виживати”, дослідник типологізує морфологічні та лексичні омоніми, однієї або різних морфологічних категорій, натуральні (прості, непохідні) та похідні, належні до близьких або далеких сфер буття, з певним типом словесного оточення.

Праця С. Карцевського „Об асимметричном дуализме лингвистического знака”, на відміну від досліджень Л. Булаховського та Б. Трнки, первинно не присвячена власне проблемі омоніма й омонімії. Центральними для вченого є знак і його сутність, кореляція між знаком та значенням, зокрема, у системі координат „омонімія – синонімія” [5, с. 87]. Уводячи поняття *асиметрії мовного знака* й *асиметричного дуалізму* та формулюючи свій погляд на кореляцію знака і значення, лінгвіст не міг оминати явища омонімії, бо саме на перехресті знака і значення, форми і змісту виникає явище тотожності знака, форми й відмінності значення, змісту. Такий підхід одразу зняв питання про статус – позитивний, негативний, особливий – омонімії у мові. Її розглянуто як те, що є наслідком „нестійкої рівноваги”, де криється потенція еволюції мовної системи: „Позначуване (звучання) та позначене (функція) постійно ковзають по „похилій площині реальності”. Кожне „виходить” за межі, призначені для нього партнером: позначуване прагне володіти іншими, ніж його власна, функціями; позначене прагне до того, щоби виразити себе іншими, ніж його власний знак, засобами. Вони асиметричні; будучи парними (accuplés), вони опиняються у стані нестійкої рівноваги. Саме завдяки цьому асиметричному дуалізмові структури знаків лінгвістична система може еволюціонувати...” [5, с. 90].

У силу іншого завдання, ніж власне опис омонімів, С. Карцевський не вдається до цільового аналізу омонімічних одиниць, однак з’ясовує суть омонімії та закладає підґрунтя як для визнання самого явища, так і визнання „нормальності” існування у мові формально однакових знаків з різними значеннями, що далі стимулюватиме студії над омонімією як у Празькому лінгвістичному гуртку, до якого вчений належав, так і в мовознавстві.

До Празького лінгвістичного гуртка входив третій з представлених вчених – Б. Трнка, що його авторству належить відносно невелика за обсягом, але надзвичайно змістовна публікація з проблем власне омонімії, написана німецькою мовою „Bemerkungen zur Homonymie”. Насамперед автор детермінує суть омонімії у кореляції з полісемією,

послугуючись поняттями мовної свідомості й психологічного процесу розуміння: „... якщо окремі значення слів пов'язані між собою перехідними значеннями, то у мовній свідомості їхня сукупність сприймається як „одне слово <...>, і за таких умов йдеться про полісемію. Але якщо значення однакових комбінацій фонем настільки різні, що вони не породжують жодних спільних уявлень, то перед нами омоніми [8, с. 273].

Приймаючи ідею як асиметричного дуалізму, так і нестійкої рівноваги С. Карцевського, Б. Трнка фактично розвиває, „узакнює” омонімію-полісемію *perpetuum mobile*, описуючи її так: „...полісемічне слово може розпастися на пару омонімів <...> і навпаки, апіорно не можна відкидати можливість того, що омонімічна пара <...> стане полісемічним словом” [8, с. 273]. Й особливо акцентує увагу на принциповій обов'язковості розмежування при її вивченні синхронії та діахронії категорій, запропонованих дещо раніше Ф. де Соссюром. Згодом нехтування цією рекомендацією стане причиною великої дискусії з питань омонімії, до якої долучаться практично всі провідні лінгвісти СРСР 60-х рр. ХХ ст. Крім того, лінгвіст визначає основні шляхи появи омонімії у мові: „або внаслідок злиття (відповідно – відпадання) фонем, або при запозиченні” [9, с. 273], але незалежно від її походження усі омоніми він поділяє на „слова, омонімічні в усіх формах”, чи *повні*, належні до однієї граматичної категорії; та „слова, омонімічні не в усіх формах” – *неповні*, що „можуть належати до різних категорій”. Зазвичай значення повних омонімів експлікує контекст, його змістові зв'язки, а неповних – і контекст, і синтаксичне сполучення [9, с. 274].

Напевно під впливом розгортання так званого „омонімічного конфлікту”, в основі якого лежала думка про небезпеку появи омонімів у мові й для тих, хто розмовляє тією або іншою мовою, і для тих, хто її вивчає, та про аномальність явища омонімії загалом, Б. Трнка, по-перше, посилаючись на Ж. Жільєрона, ніби виправдовує омонімію як таку, захищає її, кажучи, що лише певний тип омонімів може становити проблему, але мова має механізми розв'язання цієї проблеми. „У розвитку мови, як довів Жільєрон на матеріалі живих французьких діалектів, існує тенденція до заміни синонімами ті омоніми, які я називаю повними, за умови, якщо вони належать до однієї інтелектуальної сфери” [8, с. 274]. По-друге, він легалізує „роботу” фонологічної системи мови, скеровану на попередження

„загрози омонімії”, причому не тотально, а лише щодо появи надмірного числа омонімічних одиниць у мовній системі.

Омонімія, очевидно, також є суттєвим чинником у розвитку фонологічної системи. Збіги або випадіння фонем, внаслідок чого виникає омонімія, пояснення яких фонологія шукає у звуковій системі, повинні обмежуватися (стримуватися) профілактичною тенденцією проти виникнення надмірного числа омонімів [8, с. 275–276].

Так, у невеликих за обсягом працях Б. Трнка, Л. Булаховський та С. Карцевський визначають практично всю проблематику студій омонімії в ХХ ст., та зрештою і в ХХІ. Цікаво, що перші праці минулого століття, присвячені проблемі омонімії у східноєвропейській традиції, були радше теоретичними, ніж практичними, зосередженими на суті кореляції форми та змісту.

Отже, другою чвертю ХХ ст. датовано чотири спеціальні праці з питань власне омонімії, три з яких активно присутні в омонімічному науковому дискурсі. Вони закладають головні напрями студій у цій царині фактично на наступних сто років, зосереджені на питаннях: природи й статусу омонімії; реакції мови на омонімію; типології омонімічних одиниць; кореляції омонімії з іншими формально-значенневими явищами мови – полісемією, синонімією; передумов виникнення омонімічних зв'язків; співвідношення діяхронного й синхронного при вивченні описуваного явища; зіставного аспекту омонімії у різних мовах [4, с. 3]. Однак маємо розуміти, що омонімії потрапляють у поле зору не лише власне омонімічних студій, до них звертаються також і тоді, коли йдеться про осмислення слова, кореляції його форми та змісту, про лексикон мови загалом. Крім того, не зважаючи на те, що студії аналізованого лінгвального явища тривають майже століття, все ще залишається багато нез'ясованого у сутності кореляції форми та змісту під назвою *омонімія*, особливо коли студії виходять далеко за межі описового, порівняльно-історичного чи структурного мовознавства.

Список використаної літератури

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : ГУП Изд-во МП РСФСР, 1957. – 294 с.
2. Булаховський Л. А. Из жизни омонимов [Текст] / Л. А. Булаховський // Зб. наук. праць в 4 т. / гол. ред. кол. І. К. Білодід. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 330–342.

3. Булаховський Л. А. Об омонимии в славянских языках [Текст] / Л. А. Булаховський // Зб. наук. праць в 4 т. / гол. ред. І. К. Білодід. – Т. 3. – К. : Наук. думка, 1978. – С. 320–329.
4. Виноградов В. В. Об омонимии и смежных явлениях [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – № 5. – 1960. – С. 3–17.
5. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака [Текст] / С. Карцевский // История языкознания XIX–XX вв. в очерках и извлечениях / В. А. Звегинцев. – Ч. 2. – М. : Из-во „Просвещение”, 1965. – С. 85–90.
6. Кониський Г. Філософські твори: У 2 т. [Текст] / Г. Кониський. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1990. – 496 с.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А. А. Потебня. – Т. I–II. – М. : Гос. учебно-педагогическое изд-во, 1958. – 535 с.
8. Трнка Б. Замечания об омонимии [Текст] / Б. Трнка // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей / ред. Н. А. Кондрашов. – М. : „Прогресс”, 1967. – С. 272–276.
9. Butler D. Problematyka badań nad homonimią / D. Butler // Przegląd Humanistyczny. – № 3. – 1968. – S. 57–79.

О. М. Демская

О НАЧАЛЕ ИЗУЧЕНИЯ ОМОНИМИИ

В статье анализируются традиции изучения, квалификации, описания омонимии в науке о языке XX века. Само это явление известно давно, но его детальное научное осмысление началось лишь в 20-30 гг. XX в., что связано со статьями, опубликованными практически одновременно: Л. Булаховского – „Из жизни омонимов”, „De l’homonymie dans les langues slaves” в 1928 г., С. Карцевского – „Du dualisme asymétrique du signe linguistique” в 1929 г. и Б. Трнки „Bemerkungen zur Homonymie” в 1931 г.

Ключевые слова: омонимы, омонимия, языковая аномалия, толерантность / нетолерантность языка к омонимии, Булаховский, Карцевский, Трнка.

O. M. Demska,

Doctor of Philology,

Associate Professor of Ukrainian Language Department,

National University of Kyiv „Mohyla Academy”,

2, G. Skovorody St., Kyiv, 04655, Ukraine,

tel. : (044) 425-60-75,

ordemska@gmail.com

FOUR ARTICLES ABOUT THE HOMONYMY OR TO START LEARNING HOMONYMS

Summary

The main purpose of our paper is to consider four first articles dealing with the problem of homonymy, or phenomenon of identity forms with the different unrelated meanings. This phenomenon has long been known, but its scientific comprehension began in the Soviet linguistics only in the twentieth century from the works of L. Bolkhovskij „Из жизни омонимов” (1928), „De l’homonymie dans les langues slaves” (1928), S. Karcevskij „Du dualisme asymétrique du signe linguistique” (1929) and B. Trnka „Bemerkungen zur Homonymie” (1931). Analysis of these articles by descriptive and comparative methods show that L. Bolakhovskij, S. Karcevskij and B. Trnka have founded the study and identified the main areas of investigation the homonyms. Also the detailed analysis answers the question why homonym sand homonymy was investigated exactly in such way in twentieth century. And the clear understanding of the way of studies may be important for the purposes of lexicology, especially for learning course in higher school.

Key words: homonyms, homonymy, language anomaly, tolerance / intolerance language tohomonyms, Bolakhovskij, Karcevskij, Trnka.

Надійшла до редакції 17.11.2014 р.

